

Hemmet – under ytan

Sven B Ek, professor emeritus i etnologi

Jag har ställt mig en fråga. Hemmet – finns det?

Detta kan tyckas vara en märklig fråga men den som under sin värnpliktstid har hänvisats till att tillbringa den fria tiden i en kvalificerad vantrivselmiljö som kallats ”Soldathemmet” kan inte undgå att gripas av misstänksamhet inför begreppet ”hem”.

Som vuxen och forskare, kan man fråga sig om också andra hem är lögnaktiga konstruktioner av samhället eller medmänniskorna. Finns hemmet, hur ser det ut, kan man ta på det? Är det verklighet eller föreställning? Ett hus eller en lägenhet är verklighet men är hem det? Hur är ett hem kopplat till en bostad? Är det kopplat?

I den äldre nysvenskan användes ordet ”hem” relativt sällan. I stället utnyttjades ord som hus, gård och hemman – alla således solida begrepp för något säkert existerande. Hem i modern mening har fått sin innebörd enligt Svenska akademins ordbok därför att ”man under senare hälften av 1700-talet, företrädesvis genom (i stor utsträckning av tyskan förmedlade) litterära inflytelser från England, började ingjuta en varmare känslöstämning i ordet.” Mer konkret kom ”hem” att betyda gård eller lägenhet som stadigvarande bostad, som det heter, ”särskilt om bostad vari man bor med egen uppsättning av möbler, husgeråd o.d. [...] ofta mer eller mindre känslöbetonat, med särskild tanke på hemmet såsom en plats, där man njuter ett förtroligt samliv, lugn eller trygghet eller trevnad eller där man kan öppna sitt hjärta med anspråk på att vinna förståelse eller sympati”.

Det är det ideala hemmet som ordboken 1930 beskriver utifrån en äldre borgerlig litteratur. På så vis är definitionen ett tids- och klassuttryck men den har alltså inte ambitionen att teckna människors verklighet. Vi kan emellertid säga att dessa ordboksmässiga definitioner uttrycker en sannolikt dominant syn på vad ett ”hem” borde vara. Det vill säga dels en gripbar

bostad, dels ett emotionellt och socialt positivt sammanhang. Med andra ord döljer sig i ”hemmets” trojanska skepnad den ideala borgerliga familjen.

I föreställningen om det axiomatiskt goda hemmet uppenbarar sig familjen med föreställningen om dess axiomatiska godhet. Man ska ha klart för sig att bostad, familj och hem är metaforer i senare tiders politik och planering. Beslutssammanhang och den opportunistiska tidsandan avgör om det ena eller det andra ordet användes. Ibland ersätts de av kvasibegrepp som ”den lilla världen” eller döljs av en ackumulation av funktionalistiska deltankar, men bakom finns familjehemmet. Också i pensionärshemmet framlever jag mina dagar i det föreställande familjehemmet. Inte förrän jag nått långvården har jag lämnat alla tankar på hem och familj bakom mig. Samhället har inte längre ork och råd att låtsas.

Hemmet var också något för arbetare. I betänkandet från 1899 års Egnahemskommitté kan man läsa följande:

Obestridligt är, att staten måste vara i hög grad intresserad av, att arbetarbefolkningen som utgör en stor del av landets invånare, lever under lugna, förnöjsamhetsalstrande villkor. En bofast, självständig arbetarrestam bildar alltid ett tryggt och pålitligt element i samhället. Med allt skäl torde jämväl kunna antagas, att det egna hemmet skall hos arbetaren stärka känslan för hembygd och fosterland, vilket i sin mån bör minska benägenheten för att utvandra.

Betänkandet är tillkommet i en specifik historisk situation och syftar till att hejda den emigration som tycktes hota det borgerliga kapitalistiska samhällets utveckling. Det var en arbetskraftsfråga. I sin nästan råa nakenhet avslöjar formuleringarna hur en borgerlighet såg på relationen hem – arbetarklass. Det finns inget socialt patos, ingen uppfattning om rättvisa klasser emellan. Satsningen på egna hem är en strategi för att passivisera en orolig och löpsk arbetarkader.

Hemmet byggdes upp med moraliska tegelstenar. Det är detta vi ser i det mesta av den liberala och konservativa idépropagandan kring sekelskiftet. Också liberalt präglade socialdemokrater omfattade föreställningen att det goda hemmet egentligen borde kunna byggas upp utan den goda bostaden.

Anna Lindhagen, en socialdemokratisk filantrop skulle man kunna säga, säger i en plädering för arbetarnas koloniträdgårdar: ”Koloniträdgården är

ju blott ett surrogat för landet och för det egna hemmet, men det är likväl , såsom här försökts påvisa, ett ganska gott sådant.” Uttalandet kan nog tolkas så att arbetarens eget hem vid denna tid i hennes ögon inte var ett hem. Det saknade det borgerliga hemmets positiva kvaliteter som alltså fick sökas i en annan tillvaro.

Ellen Key skriver i *Folket och konsten*: ”Om man med avseende å t.ex. bostäder lyckades giva arbetarne vad de längta av sol, luft, färgglädje och prydlighet, då skulle arbetarklassens sedliga och sanitära nivå höjas och därmed nöden – framför allt den superiet framkallar – oerhört reduceras.”

Den socialt insiktsfulle Gustaf af Geijerstam säger – litet tidigare – om arbetarhemmet: ”Bostaden är hemmets yttre, praktiska grundval. Utan en sund och renlig bostad, där trevnaden ej förstöres genom påtvingade hyresgäster och där hälsan ej tager skada genom kyla och fukt, är icke något hemliv tänkbart.” Af Geijerstam kan väl liksom Anna Lindhagen och Ellen Key placeras i det svärbemästrade fältet mellan liberalism och socialism. Hans världsuppfattning var emellertid mer materialistisk och konfliktorienterad. Därmed kom han även verkligheten närmre men också citatet från honom röjer en idealistisk borgerlig grundsyn på hemmet. Det var inte möjligt att ha ett hemliv i en gängse arbetartillvaro.

Det finns anledning att skilja mellan föreställningarna om hemmet och det verkliga hemmet. Hade arbetaren ett hem, var det en avspiegling av de borgerliga idealen, vilka sociala funktioner hade det?

Vi har mött en föreställning om att det goda hemmet är något samhälleligt gott därför att det binder upp människan ekonomiskt och avleder henne från ett alltför starkt engagemang i de samhälleliga frågor som bör skötas av bättre rustade klasser och grupper. Vilken betydelse den tanken har idag kan jag inte avgöra men nog vore den värd en utforskning. Vilket parti som nu skulle vilja ”sponsra” en sådan.

Nu kan man titta på hemmet ur en helt annan aspekt

Man kan fråga sig var den sociala revolutionen – eller den reformistiska utvecklingen – hade sitt säte i den tidiga arbetarrörelsens Sverige om inte i ”hemmet” så torftigt det än var. Var hemmet inte den plats där man – med Svenska Akademiens ord – kunde ”öppna sitt hjärta med anspråk på att vinna förståelse eller sympati”? Var det inte där den ena generationens ideologiska tankar överfördes till nästa?

Jag tycker man kan applicera den frågan på de ofattbara förändringar som på 1990-talet inträffade i Östeuropa. Vilken roll har det oppositionella vardagshemmet spelat i den processen? Var har de politiskt kätterska tankarna friare kunnat formuleras än i hemmet? Tror någon att nazister och stalinister inte visste vad de gjorde när de satte hemmet under uppsikt och försökte lära upp barnen till politiska rapportörer?

För att gå tillbaka till huvudtemat. Kanske är hemmet inte alls en viss bostad utan ett tankesammanhang som råkar utvecklas på en plats men som har sin utgångspunkt i ett vardagligt liv som leveras både i och utanför bostaden?

Jag skulle emellertid tro att hemmet som regel i våra tankar är förknipat med bostad, vilken betydelse man än tillmäter bostadens storlek och komfort för hemmets karaktär. Den omständigheten gör att hemmet löper en risk att bli försakligt. ”De gick” – skriver Sigfrid Siwertz i *Varuhuset* 1926 – ”uppför de breda halvtrapporna dit upp där de sett att hela hemfunnos för rikt folk att köpa”. Detta uttrycker en annan aspekt på hemmet – den mänskliga relationen till tingen som för många ter sig som en viktig del av hemmet. Då handlar det inte längre så mycket om familjens kollektiva upplevelse av hemmet, av platsen ”där man kan öppna sitt hjärta med anspråk på att vinna förståelse eller sympati”. Snarare rör det sig om individens känslomässiga relation till omgivningen, om en till individen tingligt begränsad uppfattning om vad begreppet ”hem” ska stå för.

Mot denna föreställning vill jag ställa ett yttrande från 1907. Det är Ingeborg Zethelius som i *Tidskrift för hemmet, dess sysslor och intressen* skriver: ”Husmodern får ej t.ex. låta ordningen urarta till pedanteri. I stället för att vara en välsignelse, blir den då lätt till hemmets förbannelse och tyranni. [...] Det har gått så långt att man och barn sky hemmet där den pedantiska husmodern blott går upp i sina egna småaktiga idéer.”

Min poäng med det jag sagt just nu är att ett hem kan vara relationen mellan en människa och tingen i bostaden, således en helt annan föreställning om hemmets innehåll än den vi varit inne på tidigare. Det hjälper till att ytterligare ifrågasätta hemmet som ett entydigt begrepp.

För säkerhets skull vill jag tillägga att jag inte tillhör dem som egentligen har en översittarinställning till de prylackumulerade hemmen eller till starka hygieniska ambitioner. Jag menar inte att man ska se vissa människor som halvfåniga offer för möbelindustrins modenycker eller slavar under

ett kompensatoriskt statustänkande. Istället hävdar jag att vi har mycken ogjord forskning då det gäller att förstå det förtingligade hemmet utifrån vardagsmänniskans egna föreställningar.

Men – som sagt – hem kan också vara ting

Vi ska dröja lite till vid hemmet som social och materiell konfiguration. Att hemmet är förknippat med primärfamiljen – eventuellt utökad med en eller annan legitim mor- eller farförälder i ”äldre” tider – är knappast att ta miste på.

Etnologen Håkan Andréasson har skrivit en artikel om ”Gifta eller ogifta? Om parförhållande”. Jag ska anföra ett citat från anno dazumal.

En man (i 60-årsåldern) ringde t.ex. och berättade för en häpen programledare att han ”haft ihop det” med en jämnårig kvinna i flera år och att de levde som ”helgbos”. Alltså: de umgicks bara på helger – fredag kväll till söndag kväll – trots att bägge bodde i samma stad. De hade funnit att det var den bästa lösningen för dem, veckorna behövde man för att ta igen sig och vara för sig själv – sen såg paret med spänning emot att träffas för en ny intensiv week-end.

Idag tycker nog många att paret hade kommit på någonting här men det ska jag inte gå in på. Istället ställer jag frågan: var hade de sitt hem? Kan man ha flera hem? Vad betyder i så fall hem?

Låt oss gå ett steg längre ändå

De flesta som kommunicerar med andra människor kommer nog i sitt liv att få höra en eller annan säga om sin familj och bostad: ”Hem – det är inte mitt hem.” Detta är naturligtvis ett pinsamt etiketsbrott men säkert är det samtidigt bara en sällsynt avspegling av ett ganska vanligt fenomen: man känner sig inte ”hemma” i sitt hem. Litteraturen har skildrat detta otaliga gånger och den höga skilsmässofrekvensen verifierar förhållandet på ett nyktert statistiskt sätt. Främst hör detta samman med människans föränderlighet: bostad och ting består men känslor förgår.

Jag ska kanske betona att det jag har sagt nu inte i och för sig har med parförhållanden att göra – även om rätt mycket handlar om det. Här gäller frågan ”hemmet”. Finns det som en objektiv, beskrivbar företeelse – således

begreppsligt skild från definitionsbara fenomen som bostad och familj – eller är det bara en undflyende illusion i de subjektiva människornas föreställningsvärld, en känsla som kan skapas i relation till ting, någonting eller ingenting? Själv tror jag att också en clochard under Paris broar kan ha ett hem. Men då har vi kommit mycket långt från definitionen i SAOB.

Säkert kommer vi att fortsätta tala om hem. Lika säkert kommer hemmet också fortsättningsvis ha många olika utseenden och innehåll. Skälet till detta är naturligtvis – som hela min argumentering har gått ut på – att *hemmet inte är*. Det existerar helt enkelt inte som en objektivt definierbar företeelse. Det är en ogripbar substans som rinner mellan fingrarna på individer, på samhällsklasser, samhällssystem, olika tider och skilda kulturer. Det är en känsla i relation till tankar och ting, spontant upplevd eller frampressad av ett normtänkande. Men hemmet *är* inte.

Hemmet kan vara farligt när det dyker upp som en föreställning i den samhälleliga politiken. Dåliga hemförhållanden blir något vi kan skylla på när något går snett för medmänniskor. Det blir en kvintessens av arbete, boendeområden, familjetraditioner, ideologier och skolväsende, något som vi bekvämt kan avlasta det medmänskliga och samhälleliga ansvaret på. Hemmet blir särskilda individers skuld. Det goda hemmet mot det dåliga. Det goda samhället mot de dåliga människorna.

Hemmet kan alltså vara en inhuman dimridå. Något som kan dölja behovet av människovärdiga levnadsförhållanden, frånvaron av människors faktiska valmöjligheter men också äkta, fast annorlunda, mänskliga relationer. Det kan också skapa skuld känslor, osäkerhet och mindervärdeskomplex. Hemmet är ett begrepp att lura andra med men också att lura sig själv med. Det kan kanske vara ett bra ord att känna med men inte att tänka med.